

Povijest metodika

Metodika 20
Vol. 11, br. 1, 2010, str. 56-68
Prethodno priopćenje
Primljeno: 28. 09. 2009.

VIŠESTRUKI FUNKCIJE GRAMATIKA 18. STOLJEĆA U SLAVONIJI

Vesna Grahovac-Pražić

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci,
Odsjek učiteljskoga studija u Gospiću

***Sažetak** - U radu se govori o gramatikama slavonskih autora B. Tadijanovića, A. M. Reljkovića i M. Lanosovića. U literaturi su primarno opisane kao jezikoslovna djela, a u radu se opisuju kao priručnici za učenje stranoga i materinskoga jezika s udžbeničkim sadržajima.*

***Cljučne riječi:** gramatika, hrvatski jezik, priručnik, učenje*

UVOD

Nakon oslobođanja od Turaka, Slavonija je područje velikih migracija. Podijeljena je na civilni i vojni dio, Ugarskoj je pripojen dio, a dio izdvojen u posebnu graničarsku upravu. Tako Slavonija ima državnu granicu između Habsburške Monarhije i Turske, drugu između Hrvatske i Slavonije i treću između provincijalnog i vojnog dijela Slavonije koji se razlikovao po upravnom i društvenom statusu. Kultura i arhitektura imaju jaki vojni pečat, stvaraju se gradovi u kojima doseljenici ostvaruju gospodarsku djelatnost, a sela se formiraju uz prometnice. Njemački jezik postaje jezik obrazovanih. U Slavoniji su dvije pripadnosti kao mogućnosti: europski ili tursko-istočnjački kulturni krug. Kao i u 17. stoljeću, prosvjetitelji i učitelji u Slavoniji su iz franjevačkih i isusovačkih redova. Kako je apsolutistička vlast suzdržana prema crkvi, u drugoj polovici 18. stoljeća vojna vlast preuzima i

školstvo. Samo ponegdje škole su bile njemačko-ilirske¹, što je zavisilo od učitelja. Tek potkraj stoljeća vojne vlasti uključuju domaće sinove kao učitelje. To su najčešće bili isluženi časnici sa skromnim znanjem i skromnom plaćom.

Osjetila se potreba za knjigama i udžbenicima, a posebice jezikoslovnim. Tako je u Slavoniji u drugoj polovici 18. stoljeća za 34 godine tiskano osam izdanja triju gramatika slavonskih autora: Blaža Tadijanovića, Antuna Matije Reljkovića i Marijana Lanosovića. Riječ je o dvojezičnim gramatikama u kojima je jedna sastavnica njemački jezik. Opisujući njemački jezik autori su opisivali i hrvatski jezik te upućivali na njegove zakonitosti, osobitosti i uključivali raznolike sadržaje koji su služili poukama o jeziku. Prikazom struktura triju djela slavonskih autora istaknuta su didaktička obilježja, upute za usvajanje jezičnih sadržaja, prije svega gramatičkih te sadržaji pouka jezičnoga izražavanja.

GRAMATIKA BLAŽA TADIJANOVIĆA

Otkrivajući spomen-ploču Blažu Tadijanoviću (1728.-1797.), franjevcu rođenom u Rastušju, Josip Vončina je rekao: “Blaža Tadijanovića na pisanje je pokrenula duboko ljudska i plemenita želja: da svojim zemljacima, od kojih su mnogi bili nevjешti knjizi, pruži prve pouke u čitanju i pisanju te da im olakša jezičnu komunikaciju u novim, privremenim, ali teškim životnim uvjetima što im je nametnuo prisilni boravak u tuđini.” (Vončina 1981:155). Riječ je o djelu *Svašta po malo* (Magdeburg, 1761., Troppau, 1766.), pisanom hrvatskim i njemačkim jezikom, u kojem se autor direktno obraća čitatelju (pisano u 2. licu).² To je knjiga malog formata s 214 stranica te ovakve strukture: Predgovor, Grafija i ortografija, Rječnik, Morfologija, Razgovori, Pisma, Titularij, Tablica množenja.

Već u predgovoru Tadijanović jasno iznosi namjenu svoje knjige i svoje stavove da jezik treba učiti *Zato učife pravvo fvojim Jezikom govoriti à nemoj od drugoga jezika rie fih Krafti*. Svjestan je da njegovi čitatelji imaju *malo škole* i često daje metodičke upute za učenje pa simpatično pokazuje i mentorsku nestrpljivost kad kaže: *Zato evo ovdí mechem zlamenovanye, koje dobro ù glavu primi, i nemojmi dofaditi opet s pitanyem*. Pisana je štokavskom ikavicom, a prevladavajuća je ikavica njegova rodnog kraja. Naslovom gramatike *Svašta po malo* već najavljuje sadržaj i već se pogledom na strukturu iz današnje perspektive pitamo otkud tablica množenja u gramatici. Osim u Tadijanovićevoj gramatici nalazimo je i u

1 Do preporoda prevladavaju kod imenovanja hrvatskoga jezika jednočlani nazivi, a najčešći su hrvatski, slavenski i ilirski. Javljaju se i uži nazivi: dalmatinski, slavonski, horvatski, bosanski. (Stolac, 1996.)

2 Prvo izdanje nosi naslov: *Shvaschta po malo, iliti kratko sloxenyne immenah, i ricsih u ilijrski, i nyemacski jezik kojeloxi Blax Taddianovich, Franciscan Thaborski, i Suxanyah Czeffarskih Duhovni Suxbenik. U Magdeburgu shtampano po Ivan Misku Prüferu, 1761.*

jednome rječniku iz 17. st. - u Habledićevu *Dikcionaru* iz 1670. godine. Time se otvara i pitanje onovremenih poimanja znanstvene prožetosti različitih društvenih, humanističkih i prirodnoznanstvenih područja, za koja je 20. stoljeće tražilo jasna metodološki uvjetovana razgraničenja, da bi se u 21. stoljeće opet ušlo s pozitivnim vrjednovanjem interdisciplinarnosti. Razvidno je iz predgovora da svoju knjigu uključuje u didaktički diskurs i namjenjuje joj udžbeničku i priručničku funkciju. Jezik imenuje ilirskim, slavnim, materinskim te ostaje u tradiciji imenovanja hrvatskoga jezika u 18. stoljeću. Nakon predgovora u obavještenju (*Ubavistenye*) govori o njemačkoj grafiji i glasovima. Tumači njemački izgovor, a latinski izgovor mu je parametar. Zanimljivo je objašnjenje sintakse njemačke rečenice i položaja člana, kada uspoređujući je s hrvatskom rečenicom zaključuje da mi *mlogo na Krachje* govorimo, što je očekivani zaključak i u početnika kad utvrde da hrvatski jezik nema člana, a njemački ga ima. Grafijski sustav kojim se Tadijanović služi "odlikuje se jednostavnošću, dosljednošću i jednoznačnošću, tako da nema nesigurnosti pri čitanju" (Tafra 1991:102). Dosljedno piše glas /h/, a piše ga i kao znak za dužinu vokala. Kolebanja ima kod pisanja glasova /ć/ i /č/, a za glas /ž/ se služi grafemom x. Nalazimo u knjizi pravopisne sadržaje, interpunkciju, pravila o pisanju velikog i malog slova rastavljanje riječi. Iako je spominjana njegova rečenica *piši kako govoriš*, riječ je o rastavljanju riječi, a ne o pravopisnom načelu. Misli da imenice treba pisati velikim slovom pod utjecajem njemačkog jezika te navodi ostala pravila o pisanju velikog slova. Naglašava važnim pisanje velikih slova te upućuje da se gleda u knjige druge kad se čita jer u ovom griješe ljudi koji su završili veće škole. Razvidno je da Tadijanovića zanima jezična praksa, a ne tek reprodukcija pravila. Navodi primjer nepravilnog pisanja i odmah isti pravilno napisan što opet pokazuje autorovu želju da otvori put učenju jezika vježbajući. Pod istaknutim podnaslovima (npr. NB) ističe pojedine sadržaje. Kratica poprima metodičku funkciju upozorenja i isticanja važnih sadržaja. U današnjim udžbenicima to bi bilo istaknuto u metodičkom instrumentariju kao *zapamti* ili *nauci*. Primjere piše kosim slovima što čini sadržaj preglednim kao i stavljanje pravila pod brojeve.

Rječnik je organiziran po semantičkim grozdovima (javljaju se fraze, sintagme pa i rečenice). Prvi je stupac hrvatski, a paralelno je stupac prijevoda na njemački jezik. Rječnik je organiziran u četiri dijela. Prvi dio počinje riječima *Od Boga i stvari duhovnih* pa slijede grozdovi koji obuhvaćaju svjetovni i duhovni život. Drugi dio počinje pridjevima pa slijede prilozi razvrstani po značenju. Treća skupina počinje riječima koje se stavljaju prije *imenah*. Četvrti su dio glagoli u infinitivu razvrstani po značenju. Razvidno je iz navedenog da je prvi dio semantički određen, a preostali su označeni gramatičkim i sintaktičkim kategorijama. Kako je rječnik prije gramatičkih sadržaja, a poslije pravopisnih sadržaja možemo iščitavati njegovu metodu učenja. Da bi se mogao naučiti drugi jezik, treba najprije upoznati materinski, proširiti rječničku razinu i tako usvojiti opća znanja o svijetu i životu. "Međutim, za razliku od modernih sastavljača koji u prvi plan ističu pra-

gmatičnu ulogu tezaurusa u izbjegavanju ponavljanja, povećanju vokabulara ili sastavljanju i rješavanju zagonetaka, rani su sastavljači vjerovali da tezaurus pomaže u osvajanju enciklopedijskog znanja odnosno u otkrivanju skrivenog poretka koji vlada međusobnim povezivanjem riječi i misli, odnosno stvari.” (Nikolić-Hoyt 2004:10). Sinonimija je obilježje rječnika, a njihova pojavnost i zanimljivost je funkcionalno metodička. Lijep je primjer uporaba sintagme *Mlado lito*, nalazimo je kod Tadijanovića, a oživljena je u naše vrijeme: *Nova Godina, Mlado lito*. Danas toliko isticane rodne odrednice kod Tadijanovića nisu rijetkost: *Zarucfnik, illi mladoxenya, Zarucfnicza dovacz, Udovicza Dvojcz, Dvojkinye*. Često tursku riječ stavlja na prvo mjesto jer je vjerojatno frekventnija, ali uči i kojom je treba zamijeniti: *Chjupria, Mooft Chjupria illi Mooft od LaggYah Sokak, Ullicza*.

Gramatika ima svega 14 stranica. Tadijanović razlikuje šest padeža jednine i šest množine, ali ih ne imenuje (ni brojem ni imenom). Na primjeru objašnjava deklinaciju pri čemu je prilično nespretno izabrana imenica *otac* i to ne samo zbog deklinacije, nego zbog značenja, kao što vidimo kod trećeg pitanja: *Na priliku: Pitašch ti menne, tkoje to? Ja odgovaram: Ottacz./Cfijeje to? Ja velim: Ocfinno/ Kommu to nofišch? Oczu/ Kogaši ubio? Ocza/ Koga zovešch? Ocza, ô Ottacza/ Od Kogga iddefsch? Od Ocza*. Deklinacijski oblici zamjenice *tko* uključuju se u rečenice odgovarajućom rekcijom, opisuju padež, pomažu kod usvajanja padeža, a slična je praksa i danas pa takva “padežna pitanja” kruže među učenicima. Drugi i šesti padež se razlikuju samo uporabom prijedloga *od* u šestom, znači, ne bilježi lokativ i instrumental. Vidimo da je Tadijanović pod utjecajem latinskih gramatika uveo šesti padež. Imenice imaju tri deklinacije - *prignutja* određene rodnom. Za prvu deklinaciju navodi primjer *otac*, za drugu *mati*, a za treću *kolo*. Opet nije najsretnije odabrao primjere imenica: imenica *otac* i *mati* imaju posebne deklinacije, a imenica *kolo* ima kod Tadijanovića množinski lik prema deklinaciji starih s-osnova: *kolesa*. Četvrta i peta deklinacija odnose se na deklinaciju osobnih zamjenica. Ne bilježi vokativ za neživo. *Rič* je glagol i, kako je uočila LJ. Kolenić (Kolenić 2003), Tadijanović navodi najbolju definiciju glagola u starijim gramatikama. Razlikuje *Vrime Sadašchnye* (prezent), *Vrime Nesverscheno* (imperpekt), *Vrime Sverscheno* (perfekt) i *Vrime buduchje illi doschafto* (futur I). Ne opisuje vid i stanje glagola, ne spominje načine. Iako je poznao latinske nazive glagolskih vremena, opredjeljuje se za hrvatsku terminologiju što pokazuje prilagođavanje onima koji se služe gramatikom. Slijede 22 razgovora. Primjeri su to svakodnevnice konverzacije određeni situacijom. Iako Tadijanović kaže da navodi *Razgovore* da bi se brzo naučilo njemački jezik, on u isto vrijeme poučava i hrvatski jezik na razgovornoj, komunikacijskoj razini. Želeći naučiti njemački jezik, učenici moraju naučiti vlastiti jezik ili podići osobnu jezičnu razinu. Razgovori su u isto vrijeme materijal za učenje čitanja na hrvatskom jeziku i usavršavanje čitanja te obrazac vođenja razgovora na hrvatskom jeziku. Imaju dvojaku kompoziciju: jedni su razgovori odgovori i pitanja tematski organizirani u čvrstu cjelinu, a drugi imaju više ponuđenih odgovora ili pitanja, što pruža mogućnost slaganja nekoliko različitih

struktura razgovora. Takva organizacija pokazuje primjenjivost teksta kao vježbe u više situacija. Evo primjera i za jedan i za drugi tip teksta: *Kudda idde taj? Kudda idesch bratte? /.../ Taj idde domma, Ja idem u Czerqvu, Mi dohodimo iz Polya*. Moguće je više kombinacija odgovora pa i intonacije ugodnog ili neugodnog razgovora. Za razliku od razgovora koji su čvrsto organizirani i zatvoreni kao što je razgovor o posjetu: *Priatelye moj, gdje vasch Gospodar?/ Spavali joscht?/ Ne, Gospodaru moj, onje vechje probudiose./ Jeli vechje vftao?/ Nie, Gospodaru moj, onje joscat u postelvi*.

Tadijanović navodi 20 poslovice u razgovornoj funkciji te ovaj dio ima savjetodavnu intonaciju. Zapravo savjetuje da ih je dobro u razgovoru upotrebljavati. Polazi od onoga što je običnom čovjeku poznato i što može uključiti u razgovor, a to su sigurno poslovice koje pripadaju usmenoj tradiciji. Neke su varijante i danas nam poznatih poslovice: *Tko zna govoriti, mlogo zna; alli koji zna Schutiti vechje zna; Bolje je potepstife snogom, nego s jezikom*.

Knjiga sadrži i tri primjera pisama (molba i odgovor, traženje odgovora, pismo zahvalnosti). Formom i sadržajem riječ je o tipičnim oblicima pisane komunikacije toga vremena. Navedeni su u školskom obliku s praznim prostorom u koje autor unosi svoje podatke. Primjeri i organizacija ovog dijela tipični su za priručnik poslovnoga dopisivanja. U funkciji je kulturne te pravilne jezične i socijalne komunikacije i pridodani titularij. Obraćanje je znak kulture i danas, a u 18. stoljeću grješke su bile znak velike nepristojnosti. Možda je Tadijanović birao titule koje će zarobljeni graničari i obični puk najviše trebati pa je izostavio primjerice titulu za papu. Slijed je od najviših dostojanstvenika pa do najnižih (*Proftomu Soldatu*).

Tadijanovićeva knjžica nosi opravdano naslov *Svašta po malo*, jer je riječ o priručniku za obrazovanje koji donosi jezične i općeobrazovne sadržaje. Tadijanovićeva koncepcija učenja jezika polazi od rječničke osnove kao polazišta usvajanja jezika i rječničku razinu smješta prije gramatike te skromno bilježi sintaktički sustav. Početnike ne opterećuje pravilima i definicijama nego pruža primjere po kojima se usvajaju sadržaji na komunikacijskoj razini.

GRAMATIKA MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

Reljković (1732.-1798.) je pisac najopširnije slavonske gramatike koja nosi naslov *Nova slavonska, i nimacska grammatika*. Na naslovnici su svi drugi podatci pisani njemačkim jezikom.³ Doživio je tiskanje triju izdanja svoje gramatike

3 *Neue Slavonisch-und Deuthche Grammatick In drech Theile getheilet. I. Theil haltet in sich die Slavonische Orthographie, nebst kurzer Einleintung zu der Deuthen Rechtschreibung. II. Theil zeigt die Etimologie, oder Wort for schung und den Gebrauch der Theilen der Rede. III. Theil lehret Syntaxim, oder die Wortsugung, erstlich insgeim, hernach von jedem Theil der Rede ins besondere. Darnach folget ein Vokabularium, oder Wöworterguch Slavonisch, und Deutsch,*

(Zagreb, 1767; Beč, 1774.; 1789.), knjige malog formata od 590 stranica. Hrvatsko-njemačka gramatika pisana je štokavskom ikavicom (manji dijelovi pisani su latinskim jezikom). Pismo je latinica u hrvatskom dijelu gramatike, a njemački je dio pisan goticom. Govorna je podloga, kao što je već utvrdio J. Vončina (Vončina 1988:88), posavski ikavski dijalekt. Gramatika je posvećena Francisku Thauszu i ovako je strukturirana: Posveta, Povijest (predgovor), Grafija, Morfologija, Sintaksa, Rječnik, Razgovori, Fabula Od Mlinara i njegovog sina.

Reljković jasno ističe namjenu svoje knjige: *za uderxanje' vlastitog jezika bi slūxiti mogla, i Mladexi Slavonskoj, za Naucfiti Nimacski jezik, kakono i Nimcem, zaprimiti Slavonsko Govorenje, bi u pomochi bila*. Na prvo mjesto Reljković stavlja *uderžanje vlastitog jezika* pa tek ostale namjene knjige. Namjera njegova, razvidno je, nije bila samo učenje njemačkog jezika za koji je Reljković svjestan da je tuđinski, ali u isto vrijeme priznaje da vrši prosvjetiteljsku ulogu. Očito je Reljković svjestan činjenice da njegovi učenici njemačkog nemaju izgrađeni sustav znanja iz materinskog jezika temeljem kojeg bi mogli učiti strani jezik. Prvi je korak svladavanja jezičnih uzusa vlastitog jezika i svjestan je poteškoća na koje bi učenici mogli naići. Zato, Reljković ne samo da opisuje hrvatski jezik, nego i podučava hrvatski jezik. Gramatički sadržaji nisu neuobičajeni uz rječnike, ali ovdje nalazimo i primjere razgovora koji su služili učenju vlastitog jezika, učenju čitanja, usvajanja jezičnih pravila i odgajanju. Razgovori su na jezičnoj i odgojnoj razini udžbenički sadržaj. Udžbenički sadržaj su primjeri koji se ističu brojnošću te rasporedom u gramatici. U suvremenim su gramatikama primjeri malobrojni i u funkciji opisa te normiranja, prevladavaju primjeri literarnog diskursa, a ovdje su na komunikacijskoj razini i postavljeni u funkciju učenja jezika i primjene u životu. Sasvim sigurno da literarizirani pristup učenju gramatičkih sadržaja nije urodio znanjem jezika i tu se u suvremenoj metodici već naziru pomaci (D. Pavličević-Franić, D. Rosandić). Metodičko je obilježje knjige primjena načela postupnosti, kretanje od jednostavnog ka složenom. Razvidno je to i u dijelu pod naslovom *Vérstopis* (popis 38 turcizama), rješava ono što je najvažnije, a to je utjecaj turskoga jezika na materinski jezik. Sasvim je jasno da Reljković ostaje otvoren posuđivanju, ali samo ako ne možemo naći zamjenu u materinskom jeziku. Njegov purizam je nedosljedan jer se odnosi samo na turcizme, a prema germanizmima je otvoren, što nije tako nerazumljivo s obzirom na njegove životne okolnosti i povijesni trenutak.

nebst einen Auszug der gemeinsten, und im Reden vorkomenden Gesprächen, für die Slavonische Jugend Sowohl, als für die Teutsche Liebhaber dieser Sprache heraus gegeben durch MATHIAM ANTONIUM RELKOVICH, Hapf. Kö nigl. Behdem Löbl. Slavoniche Broder Infanterie Regiment angestelsten Obe. Li. Utenant, Zum erstenma aufgelekt. Agram gebruckt durch Anton Jandera p. t. Faeborn 1767.

Pravopis je morfonološki, a fonemski sustav novoštokavski. Svakako je zaslužan za širenje danas prihvaćenih digrama **lj** i **nj**. Njegova je gramatika učvrstila uporabu grafema **c, s, z, pa i j, k, v**. Nalazimo kod Reljkovića pouke čitanja i pisanja. Pregledno krupnim slovima navodi abecedu, velika tiskana slova i čitanje slova ispod pa mala tiskana slova. Namjerno povećava tip slova jer početnik tako lakše usvaja i prepoznaje slova. Po prvi put spominje čak kad dijeli glasove na vokale i konzonante: *kojâh Djâci zovù vocales*. Udžbeničku preglednost i snalaženje u tekstu postiže isticanjem termina drugim tipom slova, kosim slovima. Objasnjava svaki glas i navodi primjere koji su promišljeno izabrani za usavršavanje čitanja i za učenje čitanja i jednog i drugog jezika. Evo nekih: *A a. Adam, Antun, Andria, Anna/B bè Babba beré biber s'bobom zajedno ù jednu bukaru/ J jota Jakob jednocs jidjashe s'jozipom janjehju juhu/ P pè Pavao Petra pita poshtofu purre/ S. Shtampatür joshtère shtièshtoje ushtëmpao, pák sàm i kudi, i poshtuje/ V vè Vashi volovi velikòm vishtinom vodu ù vârosh vùkù*. U početnicama našeg doba često globalno čitanje počinje od osobnih imena, a nalazimo ga i kod Reljkovića. Metodičnost Reljkovićevih primjera pokazuje postojanje vježbi ovoga tipa u današnjim udžbenicima i priručnicima (S. Težaka, 1985.)

Razlikuje tri naglaske (*oštar, težak i nadkriven*) i iznosi pravila razlikovanja i bilježenja. Uočio je naglasak kao nositelja razlikovnosti u značenju te iznosi niz primjera, koje prevodi najprije na latinski pa na njemački jezik (navodi 55 riječi primjera tipa *luk-lúk, more-mòre*). Učenje pisanja znakova svakako nije uobičajen sadržaj, ovako upućuje učenike: *Oštri - povučesh perom ozgor s desne strane doli k livoj, malo napopriko i to nad onim vokalom iliti glasovitim slovom, na kojeg glas pada* Poput učitelja on pokazuje kako se povlače crte da bi se napisao znak. Slijede pravila o pisanju velikog slova, interpunkcija, kratica. I Reljković se povodi za njemačkim i latinskim jezikom vjerujući da imenice i njihove izvedenice treba pisati velikim slovom. Razlikuje velika slova, srednja i mala. Velika su mu ona koja se pišu kao početno slovo teksta. Metodička posebnost su primjeri kojima pokazuje kako citirati Sveto pismo. Pravopisni sadržaji su metodičko-didaktički funkcionalno smješteni jer bi bez njih pisanje bilo nemoguće pa ni daljnje napredovanje kroz ovaj priručnik. Tako puno prostora posvećuje rastavljanju riječi (*trganju*). Mogli bismo reći da detaljizira kad ne bismo znali da je više onih koji čitaju, nego pišu u to vrijeme. Prvi dio gramatike kao da i nije dvojezičan, njemački se javlja u bilješkama ispod teksta.

Drugi dio je najopširniji, pod naslovom *Od nácfina govorénja, i iztraxívanja Ricfih*. Ima 10 poglavlja i posvećen je vrstama riječi. Razlikuje devet vrsta riječi: član, imenice, zamjenice, glagole, participe, prijedloge, priloge, veznike i uzvike. Član mu je oznaka roda i naglasit će da nije potreban u slavonskom jeziku. Najprije je građa na hrvatskom, a onda na njemačkom jeziku. Reljković najčešće kreće deduktivnim putem od definicije preko primjera do posebnosti. Ivo Pranjković definicije karakterizira više ili manje slobodnim ili čudnim (Pranjković 2000), kaže da su "jednostavne i nepretenciozne" (Pranjković 2000:223). Ovako Reljković

objašnjava glagole i pridjeve: Pridjev-*jeft jedno ime koje se Substantivu primiche i njegov Stvor i narav ukazuje illi ono bilo dobro, illi zlo, pakfe od mlogo stvarih i Perfona rechi moxe*; Glagol-*jeft jedna rics koja shtogod, biti, csiniti ili terpi-ti ukazuje: i to u vrimentu fadasnhnjemu, proshastomu, i doshastomu*. Reljković iznosi gramatičke spoznaje svog vremena, kao što je činjenica da puno netočnosti, nespretnosti proizlazi iz “natezanja” jednog jezika prema sustavu drugog. Iz izdvojenih definicija vidimo da je riječ o opisnim definicijama, koje su polazište u učenju. Danas je takav postupak uobičajen u nižim razredima osnovne škole, kada počinje usvajanje gramatičkih sadržaja. U poglavlju o deklinaciji sadržaj iznosi u formi pitanja i odgovora, što nije rijetkost u tadašnjim europskim jezičnim priručnicima. Takav ustroj temelj je programiranih⁴ udžbenika i još bolju primjenu našao je u poluprogramiranim udžbenicima. Tako organizirana prezentacija je pregledna i izdvaja ono što je potrebno naučiti. Evo primjera: *Shtoje Cafus? Jeft spadanje jednóga imena na sedam nácsfinah*.

Počinje s imenicama. Razlikuje sedam padeža jednine i sedam množine te tri roda: muški, ženski i neznano. Zadržava latinska imena padeža pa je šesti ablativ, a sedmi imenuje *Sedmi cafus. Intrumentalis feu Societatis*. Ne uočava posebnost lokativa. Ablativ je jednak s genitivom uz koji uvijek dolazi prijedlog od. Razlikuje tri deklinacije i razvrstava ih prema nastavku u genitivu jednine (na -a,-e,-i). Navodi po jedan primjer za svaku deklinaciju i sve padeže te uz njih zamjenicu. Nema padežnih pitanja, a prvi jezik je hrvatski (npr: *Nominat. Ovaj Otac der Fatter*). Glagole objašnjava vrlo opširno. Najprije iznosi opće podatke: definiciju, podjelu glagola na pet vrsta (*verbum Activum, Passivum, Neutrum, Reciprocum, Imperfonale*), konjugacije, načine i vremena. Razlikuje sadašnje, prošlo i buduće vrijeme i rabi hrvatsko nazivlje za danas prihvaćenu gramatičku terminologiju (prevladavajuće internacionalizme). Reljković nema padežna pitanja, nego ih opisuje pomažući onima koji ih ne znaju razlikovati: *Nominativus, imenuje jednoga cfovika, ili stvar govorechi: ovaj cfovik/ Genitiv. Priokrene poslidnju Silabu Nominativi ukazujući Cfsiji: ovoga cfovika./Dativus, Koi komugod shtogod daje, i ukazuje komu: ovomu Cfoviku*

Treći je dio gramatike, *De Syntaxi od upravljenja Ricsih*, opširan za razliku od drugih gramatičara njegova vremena. Reljković je okrenut njemačkom jeziku i iznosi pravila o redu riječi te pravila o tvorbi riječi. Dobro uočava zavisnost jednih članova rečenice od drugih i ističe da to treba uvježbati.

U dijelu s naslovom *Shaljivi i pofêrdljivi odgovori i Načon kakobi čovik pošteno, nie, reći mogao* riječ je o rečenicama kojima se izražava neljubaznost i slično. Ovo nisu samo primjeri za usvajanje sintaktičkih sadržaja. Reljković nastoji svo-

4 U programiranim udžbenicima sadržaj, gradivo se dijeli, raščlanjuje na najmanje logičke, smislene cjeline koje se usvajaju korak po korak. Često imaju konverzacijsku strukturu. U poluprogramiranim udžbenicima ne raščlanjuje se cjelokupno gradivo.

jom gramatikom obuhvatiti cjelokupni život i na jezičnoj razini pa prosvjetiteljski vodi brigu o općoj i o jezičnoj kulturi. Nije mu samo važna informacija nego i kako je prenijeti.

U cijeloj gramatici vodi brigu o izboru primjere, o odgojnim sadržajima... *Jafam doiftine dosta Bogat, u jednim i drugima Stvarima./Allisi ti Bogatiji, jerbo imash vishje i novacah, nego Ja./Najbogatiiji jeft onaj, koi nishta nexeli.* Nailazimo kod Reljkovića i na ovakve metodičke naznake: *Kod svake Conjugatie imajuse dobro upamtiti Modi, tempora, Numeri i Persone.* U udžbenicima našeg doba to bi bilo s naznakom Zapamti! Nauči! On će to uvijek učiniti kada je nešto bitno za daljnje napredovanje.

Slijedi *VOCABULARIUM ili Ricsnik* s oko 2900 leksema i frazema u 49 tematskih grozdova (djelomično abecedirane). Lijeva strana je hrvatska, a desna njemački jezik. Rječnik ne donosi gramatičke oznake, osim pridjeva koji imaju natuknicu roda. Počinje s božanskim stvarima, ali tematski grozdovi pokrivaju životnu stvarnost, čovjeka, prirodu i društvo.

Poslije rječnika je dio gramatike pod naslovom *IZVODAK Obicsajnih, i ù Govorenje Dohodechih RAZGOVORAH.* Na samom početku je u vokativu neka vrsta tadašnjeg titularija. Navedeno je 20 razgovora različitih tema (*o pristojnim susretima, pozdravljanje, razgovor đaka, pisanje, učenje njemačkog, doručkovanje i stol, ručanje, putovanje i jahanje, spavanje, plaćanje računa, posjet bolesniku, kupovanje i prodavanje, oblačenje, doba dana, novosti, sunce i mjesec, lijepo vrijeme, pucanje, razgovor dviju djevojaka, ljudsko tijelo i bolesti*). Tekst je u stupcima i prvi je jezik hrvatski, a riječ je o uobičajenim konverzacijskim situacijama, a najviše primjera razgovora ima formu pitanja i odgovora. Uz rječnik, razgovornik tvori cjelinu za pouke u izražavanju. Riječ je o pažljivo pisanim tekstovima za usavršavanje čitanja, usvajanja riječi, građenje rečenica, usvajanja intonacije. Važno metodičko načelo je da tekst mora biti primjeren, razumljiv, zanimljiv, odgojan, životan, a ovi razgovori pokazuju autorovo težnju tome.

Na samom je kraju gramatike tekst *FABULA Od Mlinara, i njegovog Sina.* Riječ je o epskoj pjesmi (43 katrena) koja govori o mlinaru koji svijetu ne može ugoditi. Tako priručnik dobiva i književni sadržaj, koji učenik ili učitelj može staviti u funkciju učenja jezika, i opet, i jednog i drugoga.

Možda je najbolju ocjenu Reljkovićeve gramatike dala Branka Tafra u radu *Suvremenost Reljkovićeve norme*, gdje ističe da je njegova gramatika bila uzor drugim gramatičarima (Š. Starčeviću, V. Babukiću) i da Reljković “ne samo opisuje, on i promišlja o jeziku, a ta su promišljanja potpuno suvremena” (Tafra 2000:212).

GRAMATIKA MARIJANA LANOSOVIĆA

Treći je slavonski gramatičar franjevac Marijan Lanosović (1742.-1814.). Pisac je hrvatske gramatike protumačene njemačkim jezikom, *Novi prilog sla-*

*vonskom jeziku*⁵, koja je u 18. stoljeću doživjela tri izdanja (Osijek 1778; 1789; Budim, 1795.⁶). Gramatika je hvaljena u Lanosovićevo vrijeme i danas se ističe da je ponajbolja od slavonskih gramatika. Knjiga ima 272 stranice i pisana je njemačkim jezikom, gotičkom grafijom. Najčešće je prvi jezik njemački, a ponegdje je, kao kod deklinacije imenica, najprije hrvatski jezik iako u gramatici nema puno primjera hrvatskoga jezika. U rječničkom dijelu, razgovorima te dodatcima primjeri hrvatskoga jezika su brojniji. Primjeri su najčešće izdvojeni, grafijom su razlikovana dva jezika. Deduktivni put je dominantan, iznosi pravila, primjere pa iznimke. Nakon usvojene gramatičke i sintaktičke razine prelazi na rječničku pa razgovornu. Poslije tek dolazi kultura pisanja, javne i privatne komunikacije. Pregledno iznošenje sadržaja i organizacija sadržaja knjige pokazuje autorov pogled na usvajanje jezika. Gramatika ima strukturu:⁷ Posveta Mariji Tereziji, Predgovor, Slovoapis, Morfologija, Sintaksa, Rječnik, Obrasci razgovora, Obrasci pisama, Titularij. Posveta je Mariji Tereziji tiskana na njemačkom i hrvatskom jeziku. Na samom početku posvete jasno kaže da je knjiga: “*temelje za naučfitti slavonski Jezik*”. Svojom gramatikom želi pomoći strancu, Nijemcu, u učenju hrvatskog jezika. Autorski je stav uklopljen u prosvjetiteljski svjetonazor koji progovara o vjeri u zajednički život.

Početak gramatike posvećen je grafijskim pitanjima. Lanosović piše franjevačkom grafijom. Kolebanja se javljaju samo kod fonema /č/ kojeg bilježi dvojako **cs**, **cf**. Bilježi grafem **h** kao i njegovi prethodnici, i to kao grafem i kao znak dužine, iako ga slavonski govori ne poznaju. Već je navedeno da slavonski gramatičari pišu gramatiku hrvatskog jezika, a ne svoga govora pa tako i Lanosović. Bavi se i izgovorom. Iako je otvoren drugim idiomima (vrime, vrijeme, vreme) njegova je gramatika ikavskog tipa. Pravopis je morfonološki.

Morfologija počinje deklinacijom pokazne zamjenice *ovaj* koja odgovara njemačkom članu pa slijedi deklinacija imenica. Razlikuje sedam padeža jednine i osam množine.⁸ Bilježi padeže samo brojevima, bez padežnih pitanja, a prvi jezik je hrvatski, osim u prvom primjeru (*junak*). U jednini i množini ima ablativ kao šesti padež. Razlikuje tri sklonidbe prema nastavku u genitivu jednine. Uočava nepravilnu deklinaciju i navodi primjere za imenice: dan, vrime, mati, milost. Poznaje kategoriju za živo i neživo u deklinaciji imenica muškog roda. Spominje

5 Prvo izdanje nosi naslov: Neue Einleitung zur slavonischen Sprache, mit einem nützlichen Wörter=und Gesprächbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slavonischer Briefe und einem kleinen Titularbuche versehen. Essect, 1778. /Novi prilog slavonskom jeziku s potrebnim riječima i izgovorom također s dodatkom njemačkog i slavonskog pisma i malim objašnjenim titularom.

6 Treće je izdanje promijenjeno, ima naslov *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre* i uveden je treći jezik, mađarski

7 Prema Kolenić, Lj. *Brodski jezikoslovci* (2003.)

8 U trećem izdanju gramatike Lanosović je ujednačio broj padeža, jednini je dodao osmi padež (lokativ).

deminutive tipa *Vool-Volak*, ali *Sin-Sincfich*. Deklinira samo broj jedan, a druge, glavne i redne, samo navodi. Razlikuje osobne, povratnu, posvojne, pokazne i upitne zamjenice. Konjugacije ne navodi pregledno. Present može imati oblike *morem* i *možeš*. Imperfekt nastavak ima završno *h*. Perfekt može glasiti *imo sam* i *imao sam*. Poznaje aktiv i pasiv glagola kao i vid glagola. Najviše je prostora posvećeno padežima, pravilnoj upotrebi zamjenica i rekciji glagola. Sintaksa je podijeljena na dva dijela: sintaksu promjenjivih riječi i sintaksu nepromjenjivih riječi. Iza sintakse, na kraju gramatike prije rječnika nalazi se abecedni rječnik naziva, ali njemačko-latinski.

Rječnik nosi naslov *Slavonisches Wörterbuch* (oko 2200 riječi). Govori o važnosti i organizaciji rječnika te da može služiti Slavoncima i Nijemcima za učenje jezika. Abecedno se nižu najprije imenice, pridjevi, glagoli pa ostale vrste riječi. Javljaju se gramatičke odrednice roda, genitivni nastavak za imenice, za pridjeve nastavci sva tri roda, a uz glagole u infinitivu oznaka za present i perfekt. Prva je natuknica u rječniku na njemačkom jeziku. Vođen je u odabiru riječi razgovornom potrebom. B. Tafra (Tafra 1991:139) zapaža da se kod Lanosovića javlja sinonimija ne samo u rječniku nego i u cijeloj knjizi. Izdvojit ćemo nekoliko sinonima pa se može govoriti i o sinonimskim nizovima: Ovo Redovanje, a; ova Sluxba, e; ovo Derxanje, a./ Macs, a kolperda, e, fpada, e, ovi hancxar, a./Ova boja, e; maft, i; *farba, e*, fremd. Razvidno je da rječnik ima savjetodavnu razinu. Kraticom i drugim tipom tiska označeni su leksemi čiju uporabu ne savjetuje, uključeni su najviše turcizmi, ali i riječi iz drugih jezika. Lanosović u rječniku ne nudi samo ekvivalent riječi, nego i čestom sinonimijom mogućnost odabira i uključivanja u funkcionalni stil prema izboru korisnika rječnika.

Uz rječnik se vezuje mali abecedni rječnik imena te pojmovno organiziran rječnik blagdana i titula. Slijedi pod naslovom *Slavonisches Gesprächsbuch* dvanaest razgovora s temama: *pozdravljanje, putnički, crkveni, pozivanje na ručak, stol i ručak, Slavonca i Nijemca koji uči slavonski, među prijateljima, kupovanje i prodavanje, kod krojača, među učenicima, s bolesnikom*. Navedeni su u stupcima, a prvi je njemački jezik. Prije razgovora ističe važnost kulture obraćanja. Lanosovićevi razgovori nisu uvijek čvrsto povezani, ali ponegdje prelaze u monologe s umjetničkim izričajem tako da se pokazuje raznolikost stilova u funkciji prezentacije hrvatskog jezika. Možemo to vidjeti na kratkom primjeru iz razgovora putnika u gostionici: *.../ U iftinu, Gospodine, ofobito da promotrite Poxexko polje, koje ne drugacšie, neggo kano jedan raj zemaljski cfinifse. Sve polje s'planninami obkolito: u planninah ima priliepi potokah, razkoshnih dollinah, shumah, razlicfita vocha; Xitta i marve po polju dofta/.../*. Razgovori znaju biti neprirodni jer je riječ o zasićenim tekstovima, čestoj uporabi sinonima, a sve u želji da pruži učenicima raznolikost sadržaja i olakša učenje.

Poslije rječnika su obrasci pisama na njemačkom pa na hrvatskom jeziku pod naslovom *Verschiedene deutsche und Slavonische Briefe/Različita njemačka i slavonska pisma s podnaslovom Razlicsite knjigghe*. Slijedi *pismo za Novu godinu*,

rođendan, čestitka za napredovanje (primanje dostojanstva), darivanje, opominja-juće pismo, preporuke, miješano, prijatelju, nepobožnom sinu te sva imaju i odgovore. Riječ je o devet pisama i odgovora. Polazeći od gramatičke razine, preko rječničke i rečenične u pismima dolazi do tekstovne razine. U pismima se ogleda službena i privatna komunikacija te svakodnevica Lanosovićevih suvremenika. S jedne strane svakodnevna razgovorna fraza u pismu prijatelju, a s druge strane službena, strogo formulaična fraza molbe za preporuku. Lanosović je u pismima pokazao poznavanje sredine i sluh za njene probleme. Prepisivanjem pisama omogućio je snalaženje u životnim situacijama i komunikaciju, a svrha učenja jezika to i jest, a s druge strane pruža mogućnost organiziranja različitih oblika rada: učenje pisane komunikacije prepisivanjem, nadopunjavanjem i kombiniranjem. Tužno intonirano pismo oca sinu i sinov odgovor svakako nisu strogo tipski oblici, ali uče osobitostima privatne komunikacije. Sin je dospio u zatvor, dijelom za svoju situaciju krivi i velika očeva novčana davanja. Očito da je odlazak na školovanje i problemi snalaženja mladih ljudi bila tema i u 18. stoljeću, a u sljedećem će postati tema naše književnosti. I u ovom pismu Lanosović nastoji poučiti što je dobro, a što nije i ponuditi postupak stvaranja vlastitoga teksta po uzorku. Pisma su Lanosoviću dala prostora da djeluje odgojno i prosvjetiteljski u skladu sa svojim osjećajima. Tako su to primjeri pisama, ali i odgojni tekstovi koji se mogu čitati kao štivo za promišljanje. I kod njega nalazimo titularij.

Zanimljiv je podatak da *Hrvatsko kraljevsko vijeće* nije odobrilo Lanosovićevu gramatiku za upotrebu u školama. Objašnjenje je da nije za srednje škole jer je napisana za učenje hrvatskog jezika, a hrvatski jezik predavao se samo u pučkim školama.

ZAKLJUČAK

Branka Tafra naziva slavonske gramatike priručnicima,⁹ Igor Gostl¹⁰ jezičnom vježbenicom, a Ljiljana Kolenić (Kolenić, 1998) uočava sličnost u strukturi gramatike i obradi građe te odnosu prema jezičnim pitanjima. Pri tome misli na gramatički dio, uključivanje rječnika i razgovornika. Puristička se nastojanja iščitavaju iz svih triju gramatika.

Slavonske gramatike su dvojezične i njemački jezik se javlja kao jezik koji se upoznaje, ali i kao jezik opisa hrvatskog jezika. Svi autori jasno ističu namjenu gramatike za učenje, bilo njemačkog, bilo hrvatskoga jezika. Priručnička funkcija gramatike time je jasno postavljena. Pisane su s pretpostavljenim recepijentima i

9 "Premda se njihova djela u literaturi navode kao gramatike, riječ je zapravo o gramatikama s rječnikom i raznovrsnim dodacima, dakle jezičnim priručnicima koji su služili za učenje njemačkog i hrvatskog jezika (i mađarskog u 3. izdanju Lanosovićeve djela)." (Tafra 1993:15)

10 "Relkovićeve jezična vježbenica s aneksnim rječnikom sadržava zanimljiv leksički materijal." (Gostl 1997:484)

tako strukturirane. Autori strukturu gramatika postavljaju tako da je prilagođena učenju i načelu postupnosti. Tadijanović polazi od rječničke razine, a Reljković i Lanosović od morfološke.

Autori opisujući njemački jezik opisuju i hrvatski jezik. Svjesni su da će se priručnicima služiti početnici u usvajanju obaju jezičnih sustava. Pri tome su svjesni da početnici nisu djeca, ali da i mogu biti. Udžbenički sadržaj zapravo je niz uputa, pomoćnih tekstova i primjera koji pokazuju put u svladavanju jezične građe ili ga olakšavaju. Prepoznaju se razine: uočavanje jezičnih činjenica, usvajanje jezičnih činjenica, usavršavanje i primjena jezičnih činjenica. Veliki broj primjera na morfološkoj razini, a manje na sintaktičkoj, pruža mogućnosti vježbanja, ponavljanja. Rječnik i razgovornik u gramatikama pružaju tekstovni i metodički predložak za usavršavanje jezičnog znanja i nude niz kulturoloških i odgojnih podataka, pa se može zaključiti da zapravo njeguju jezičnu kulturu.

Obrasci pisama omogućuju primjenu naučenog i usvajanje pisane jezične kulture. S druge strane, iako nije eksplicitno naznačeno u gramatikama, tekstovna razina je put prema usvajanju i usavršavanju govornih sposobnosti, govornog plana jezika i učenju od slušanja i govorenja do čitanja i usavršavanja čitanja.

Struktura je gramatika promišljena i u funkciji učenja jezika u vrijeme dok nije u potpunosti uspostavljen znanstveni sustav jezikoslovlja ni metodike i dok je školski sustav učenja hrvatskog jezika nerazvijen. Prikazane gramatike imale su svoje mjesto u učenju hrvatskoga jezika, a to pokazuju i udžbeničko-metodički sadržaji.

LITERATURA: vidi popis literature u inačici članka na engleskom jeziku